The University of Tehran Press

Journal of Literary Criticism and Rhetoric

Online ISSN: 2676-7627

https://jalit.ut.ac.ir

Semiotic Study of "Love" Based on Rifater's Theory in Attar's Mantiq al-Tayr and Fazel Nazari's Ghazals

Fatemeh Modarresi[1]✉ | **Hossein Shirdel**[2]

1. Corresponding Author, Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Urmia University, Urmia, Iran. Email: f.modarresi@urmia.ac.ir

2. M.A. Student in Persian Language and Literature, Islamic Azad University, Karaj Branch, Karaj, Iran. Email: shirdel67@gmail.com

Article Info

Article Type:
Research Article

(1-22)

Receive Date:
15 June 2024

Revise Date:
14 January 2025

Accepted Date:
12 January 2025

Published online:
11 February 2025

Keywords:
Semiotics, Rifater, Eshgh, Al-Tir Attar logic, Fazel Nazari's lyrical poetry.

Abstract

Semiotics is the knowledge of studying all kinds of signs and the factors present in the process of producing meaning and their interpretation, and the rules that govern the signs. This theory, while paying attention to various aspects of the structure of poetry, i.e. accumulation, descriptive system, hypogram and structural network, reveal some of the hidden features of the poems. This model accounts for the coherence, intellectual plan and the implications that lie behind the apparent meaning of the poem. This research intends to study LOVE in The Conference of the Birds composed by Attar of Nishapur (1145-1221) and in Fazel Nazari's lyrical poetry based on Michael Rifater's Theory of Semiotics. In this research, we are looking for descriptive-analytical method to investigate and analyze "love" in al-Tayr Attar's logic with Fazel Nazari's lyrical poetry based on Rifater's semiotics. The reason for choosing these two poets is that we wanted to examine the concept of love from the old and new perspectives, and while developing this concept, examine and analyze the views of both poets regarding "love" and point out the differences and similarities between these two views. From the viewpoints of both, love has a very lofty position. As such, the foundation of the created being was based on love and it is with the care and attention of love that life finds its meaning. On the road of lovers, one must eat the blood of his heart, taste bitterness, and destroy everything to reach the true existence and knowledge.

Cite this article: Modarresi, Fatemeh & Shirdel, Hossein (2025). "Semiotic Study of "Love" Based on Rifater's Theory in Attar's Mantiq al-Tayr and Fazel Nazari's Ghazals". *Journal of Literary Criticism and Rhetoric*, Vol: 13, Issue: 4, Ser. No.: 36 (1-22).

DOI: https://doi.org/10.22059/jlcr.2025.373585.2000

Publisher: The University of Tehran Press.

© Fatemeh Modarresi, Hossein Shirdel

Introduction

Semiotics is a selected approach and basis for understanding interpretations in mystical concepts of literary systems, and to understand the basis of their dominant mentality and thinking, the analysis of symbols as the conventional aspect of signs will be the most effective approach. In this essay, in addition to explaining the semiotics of the element of love in Attar's Mantiq al-Tayr as an ancient mystical narrative, we will also examine this sign in today's semi-traditional Ghazals in Iran (by choosing Fazel Nazari's Ghazals as a sample text). The reason for choosing these two poets was that the existential aspects – which have attracted human thought in all eras in various forms – are abundant in the poems of these two poets.

Research Method

In this article, using a library method and an analytical-descriptive approach, an attempt has been made to examine the semiotics of love from the perspective of these two classical and contemporary poets, based on Riffater's semiotic theories.

Discussion

Semiotics of Love in Attar's View

In the poems that Attar has brought to describe love, we come across combinations and words that show that the purpose of poetry is not only to express the apparent meaning; rather, each of the combinations, as non-prescriptive elements, can lead us beyond the superficial meaning of the text. Some of these combinations and words include: fire, essence, living heart, scorched heart, infidel, etc., which should be examined with other components of the text.

In the selected poems, we can refer to the meanings of "with love" and "without love." In the first meaning, we are dealing with words and phrases such as disbelief, faith, soul, hell, heaven, name, disgrace, etc. Accordingly, in interpreting this accumulation, we must say that from Attar's perspective, the lovemaking of someone who is in love and deals with love is the same as faith; Because loving is the work of the righteous and the pure, and with the help of this abundant faith, faith and disbelief are cold, silent, and meaningless in his eyes, and...

In the second accumulation, which means "without love," with the words disbelief, hell, greed, pessimism, fire, neglect, heartache, bloodshed, wisdom, and... . In this accumulation, the faith of someone who is unaware of love is disbelief; because the fire of neglect is in the threshing floor of the heart and has nothing for him but bloodshed and heartache. So he burns and builds in this fire until, with the help of God's providence, the water of mercy is sprinkled on the fire of far-sighted reason and his well-being, and he falls on the path of love.

In the descriptive system, we are faced with a network of words that revolve around a nucleus, and its difference from accumulation is that the relationship between the nucleus and the satellites is a virtual relationship and may bring together incompatible concepts. Accordingly, in this descriptive system, the lover, with the help of the power of love, on the way to reaching his beloved, neither doubt nor certainty, nor hell nor heaven, matters to him. The lover is in the grip of eternal love. This love is a difficult story, but for the lover it is the highest and best art and knowledge of creation, with the help of which he undertakes everything, suffers from insomnia, and ...

The poetic fragments end in the matrix, or the same origin; but it is not mentioned directly or with a single expression in the poem; rather, it must be reached through poetic implications. Therefore, the structural matrix of "love" is described as follows: Whoever enters love is immersed in a sea of fire, and in order to enter this valley, the lover must have complete certainty and, without any doubt or suspicion, must lose his entire being for the sake of the beloved, even the life of the beloved, in order to achieve eternal perfection.

Semiotics of Love in the View of Fazel Nazari

In Fazel's poems, we encounter combinations and phrases that cannot be matched with apparent and metaphorical meanings. In these poems, we can encounter some non-ordinary elements that lead the reader beyond the apparent meaning, such as the story of Shirin, the gold of the original and the counterfeit, the axe, Shirin, boundless impatience, being alive, throwing Joseph into the well, and ...

The accumulations of this poem are formed by the centrality of the semantic bases of love and without love, and these accumulations are closely related to each other. Accordingly, a person with love and his lovemaking acquires a faith that, with a smiling lip like Farhad, gives

his life for love, and the story of Shirin bids farewell to name and shame, and with the help of the providence of miraculous love, he sees and heals in its shadow all the wounds and pains of the path of love.

The second accumulation is centered on the meaning of lovelessness, which is that this accumulation of a person without love has set fire to his heart's threshing floor, leaving him hopelessly in a worthless and worthless world that has no fruit except the blood of the heart and heartache. He is at odds with everything he looks at and is in conflict with it (pessimistic), so he wants to survive this abyss with the help of reason, which he descends deeper into with every struggle. In the descriptive poem, we are faced with a network of words that revolve around a core. Because of love, time and everything in it are worthless to the lover, and the value of everything is due to the existence of the beloved and the love for him. This difficult story creates knowledge in love, the lover is the one who understands that life without love is worthless and worthless.

Conclusion

Rifater's semiotic theory, while paying attention to various structural aspects of poetry, namely accumulation, descriptive system, hypogram, and structural network, reveals some hidden angles of poems, and the coherence, intellectual design, and implications that lie behind the apparent meaning of poetry can be explained with this model. In this study, the semantic basis of the lover and the non-lover or love and without love was drawn in the classical and contemporary text, and it was observed that there are common hypograms in the intellectual system of the two poets. From the perspective of both, love has a high base; in such a way that the basis of creation was based on love, and it is with the care and attention of love that life finds meaning. In the path of love, one must drink the blood of hearts, taste bitterness, and annihilate everything in order to reach existence and knowledge.

پژوهش‌نامه نقد ادبی و بلاغت

شاپای الکترونیکی: ۷۶۲۷-۲۶۷۶

https://jalit.ut.ac.ir

انتشارات دانشگاه تهران

بررسی نشانه‌شناختی «عشق» بر اساس نظریهٔ ریفاتر در منطق‌الطیر عطار و غزلیات فاضل نظری

فاطمه مدرسی[۱]✉ | حسین شیردل[۲]

۱. نویسندهٔ مسئول، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران. رایانامه: f.modarresi@urmia.ac.ir

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج، کرج، ایران. رایانامه: shirdel67@gmail.com

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی (۱-۲۲)

تاریخ دریافت:
۲۶ خرداد ۱۴۰۳

تاریخ بازنگری:
۲۵ دی ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:
۲۳ دی ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:
۲۳ بهمن ۱۴۰۳

چکیده

نشانه‌شناسی دانش مطالعهٔ انواع نشانه‌ها، عوامل حاضر در فرایند تولید معنا و تعبیر آن‌ها و قواعد حاکم بر نشانه‌ها است. این نظریه علاوه بر این‌که به جوانب گوناگون ساختمان شعر یعنی انباشت، منظومهٔ توصیفی، هیپوگرام و شبکهٔ ساختاری توجه می‌کند، برخی از زوایای پنهان اشعار را آشکار می‌کند و انسجام و طرح فکری و دلالت‌هایی که در پس معنای ظاهری شعر نهفته است، با این الگو قابلِ بررسی و تبیین است. ما در این پژوهش به روش توصیفی ـ تحلیلی در پی آن هستیم که «عشق» در منطق‌الطیر عطار را با غزلیات فاضل نظری، بر مبنای نشانه‌شناسی ریفاتر بررسی و تحلیل کنیم. دلیل انتخاب این دو شاعر این بوده است که خواسته‌ایم مفهوم عشق را از دیدگاه قدیم و جدید بررسی کنیم و ضمن تطور این مفهوم، دیدگاه هر دو شاعر را نسبت به «عشق» بررسی و تحلیل و به تفاوت‌ها و شباهت‌های این دو دیدگاه اشاره کنیم. بر این اساس در این پژوهش معنابُن‌های عاشق و غیر عاشق یا عشق و بدون عشق در متن کلاسیک و معاصر ترسیم شد و مشاهده گردید که هیپوگرام های مشترک در منظومهٔ فکری دو شاعر وجود دارد: از دیدگاه هر دو شاعر، عشق پایگاه و جایگاهی بلند دارد؛ به‌گونه‌ای که بنیاد آفرینش بر اساس عشق است و با عنایت و کرامت عشق است که زندگی معنا و ارزش پیدا می‌کند. در راه عشق و عاشقی باید خون‌دل‌ها خورد و مرارت‌ها و سختی چشید و کشید و همه‌چیز را فنا و قربانی کرد تا به هستی و معرفت حاصل از عشق رسید.

کلیدواژه‌ها: نشانه‌شناسی، ریفاتر، عشق، منطق‌الطیر عطار، غزلیات فاضل نظری

استناد مدرسی، فاطمه و شیردل، حسین (۱۴۰۳). «بررسی نشانه‌شناختی «عشق» بر اساس نظریهٔ ریفاتر در منطق‌الطیر عطار و غزلیات فاضل نظری». *پژوهش‌نامهٔ نقد ادبی و بلاغت*، دورهٔ ۱۳، ش ۴، زمستان ۱۴۰۳، پیاپی ۳۶ (۱-۲۲).

https://doi.org/10.22059/jlcr.2025.373585.2000

ناشر مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

© فاطمه مدرسی، حسین شیردل

۱. مقدمه

نشانه‌شناسی[1] از ریشهٔ یونانی سایمون[2] به معنای نشانه گرفته شده است و به‌عنوان شیوه‌ای میان‌رشته‌ای در تحلیل آثار ادبی، هنری، روان‌شناسی و... است. این اصطلاح را نخستین بار جان لاک[3]، در کتاب *رساله‌ای برای فهم بشر* به کار برد و پس از او «فردینان دوسوسور[4] – که از او به‌عنوان پدر زبان‌شناسی نوین یاد می‌شود – به مطالعهٔ زندگی و حیات نشانه‌ها در بطن زندگی اجتماعی پرداخت و در طرح خود که با عنوان سیمولوژی مطرح شد، بر سرشت اختیاری نشانه تأکید کرد. نشانه که موضوعی فیزیکی و معنادار است، از ترکیب دال و مدلول شکل می‌گیرد. بین این دو، رابطه‌ای طبیعی و یا ضروری برقرار نیست؛ بلکه رابطهٔ میان آن‌ها از طریق قرارداد، قاعده یا توافقی برقرار می‌شود که مورد پذیرش جامعه است» (اکو، ۱۳۸۹: ۷ و نیز ر.ک: گیرو، ۱۳۸۰: ۱۳؛ مکاریک، ۱۳۸۴: ۳۲۶). سپس چارلز سندرز فیلسوف پراگماتیست آمریکایی، نشانه را وارد ادبیات مدرن کرد و در علوم گوناگون به کاربست. پس از این، بسیاری از پژوهشگران به مطالعهٔ این نظریه پرداختند. یکی از این افراد، مایکل ریفاتر فرانسوی‌تبار بود. «نظریهٔ ریفاتر ازجمله شیوه‌های نقد نشانه‌شناختی است که در اواخر قرن بیستم مورد توجه بسیاری از نقـادان قرار گرفت و در کنار نظریه‌های ساختارگرایان و پساساختارگرایان، که بیشتر متمایل به نقد متون روایی و نثر بود، در گسترهٔ شعر مورد استفاده قرار گرفت.» (نبی‌لو، ۱۳۹۰: ۸۲)

نشانه‌شناسی، دانشِ بررسی نشانه‌های زبانی و غیرزبانی است. اگر بپذیریم که جوهر اولیهٔ ادبیات همان زبان است و زبان مجموعه‌ای است از نشانه‌ها، می‌توان نشانه‌شناسی را بررسی نشانه‌های زبانی و در حیطهٔ ادبیات بررسی نشانه‌های ادبی دانست (ر.ک: چدوک، ۱۳۷۵: ۳۴). در اینجا نشانه‌های ادبی چیزی جز واژه‌ها و عباراتی نیستند که وارد قلمرو ادبیات شده‌اند. (ر.ک: صفوی، ۱۳۹۴: ۶۷؛ نیز ر.ک: حسنی، ۲۲۰: ۶۳)

۱. ۱. بیان مسئله و سؤالات تحقیق

نشانه‌شناسی رویکرد و مبنای منتخبی برای شناخت تفسیرها در مفاهیم عرفانی منظومه‌های ادبی است و برای پی بردن به مبنای ذهنیت و تفکر غالب آن‌ها، تحلیل نمادها به‌عنوان وجه قراردادی نشانه‌ها، مؤثرترین رویکرد خواهد بود. در این پژوهش بر آنیم تا ضمن تبیین نشانه‌شناسی عنصر عشق در منطق‌الطیر عطّار به‌عنوان روایتی عرفانی و کهن، این نشانه را در غزل نیمه سنتی امروز ایران (با انتخاب غزلیات فاضل نظری به‌عنوان متن نمونه) نیز بررسی کنیم. دلیل انتخاب این دو شاعر این بوده است که وجوه وجودگرایانه ـ که تفکر انسان را در همهٔ ادوار به اشکال گوناگون به خود معطوف کرده است ـ در اشعار این دو شاعر پُررنگ است.

این پژوهش بر آن است تا پاسخی برای پرسش‌های زیر بیابد:

---

1. semiotics /semiology
2. semeion
3. John lock
4. Ferdinand de Saussure

ـ مبانی نظریهٔ ریفاتر چیست؟
ـ ماتریس عشق در منطق‌الطیر عطار و غزلیات فاضل نظری چگونه است؟

۱. ۲. اهداف و ضرورت تحقیق

در مقالهٔ حاضر با استفاده از روش کتابخانه‌ای و با شیوهٔ تحلیلی – توصیفی سعی شده است به بررسی نشانه‌شناسی عشق از دیدگاه این دو شاعر قدیم و معاصر، بر مبنای نظریات نشانه‌شناسی ریفاتر توجّه شود؛ لذا پس از معرفی و تحلیل نظریهٔ مایکل ریفاتر در علم نشانه‌شناسی، به جست‌وجوی نشانهٔ عشق و تحلیل آن در اشعار عطار و فاضل نظری پرداخته‌ایم و سپس نشانه‌شناسی عشق را در اشعار منتخب به‌صورت تطبیقی بررسی و ارزیابی کرده‌ایم تا بدین ترتیب از ساختارگرایی به سمت پساساختارگرایی حرکت کنیم.

۱. ۳. پیشینهٔ تحقیق

با جست‌وجو در منابع اطلاعاتی گوناگون مشخص شد که تاکنون هیچ پژوهشی موضوع این پژوهش را بررسی نکرده است؛ اما می‌توان به برخی از پژوهش‌ها اشاره کرد که بر مبنای نظریهٔ ریفاتر صورت گرفته‌اند. نکتهٔ قابل تأمل در این آثار این است که این نظریه بیشتر در حیطهٔ اشعار معاصر به کار گرفته‌شده، درصورتی‌که می‌توان به کمک این نظریه، سیر تحوّل نشانه‌ها را در موضوعات خاصی از متون کهن به متون امروز بررسی و ترسیم کرد. در این زمینه می‌توان به این پژوهش‌ها اشاره کرد:

ـ «کاربست الگوی نشانه‌شناختی ریفاتر در خوانش شعر» (۱۳۹۶) از مسعود آلگونه جونقانی. در این پژوهش به‌طور موردی، شعرِ «در آستانه» از احمد شاملو بر اساس این الگو بررسی شده است. تحلیل این شعر نشان می‌دهد «در آستانه» محصولِ بسطِ ماتریس واحدی است که دلالت‌مندی شعر به آن وابسته است. این ماتریس که حاکی از «انتقال از این جهان به جهانی دیگر» است، نخست به سه موضوع مستقل، یعنی انتقال، جهانِ هستی و جهانِ دیگر تفکیک‌شده است. هر یک از این موضوع‌ها، خود، از طریق شگردهایی چون انباشت، منظومهٔ توصیفی یا فضای متنی بسط یافته‌اند. همچنین این پژوهش نشان می‌دهد که شعر در روندِ خوانش از سطحِ محاکاتی برمی‌گذرد و به سطحی بالاتر، یعنی سطحِ نشانه‌شناختی می‌رود؛ تنها در این سطح است که می‌توان وحدتِ شعر و دلالت‌مندی آن را بازجست.

ـ «کاربست نظریهٔ مایکل ریفاتر بر شعر زمستان اخوان ثالث» (۱۳۹۶) از زهرا محمدی و ایوب اسماعیل نژاد: در این مقاله، نویسندگان نخست رویکرد نظری ریفاتر را معرفی کرده‌اند و سپس بر مبنای آن، خوانش مشهورترین دفتر شعری اخوان یعنی «زمستان» صورت گرفته است.

ـ «کاربرد نظریهٔ نشانه‌شناسی مایکل ریفاتر در تحلیل شعر ققنوس نیما» (۱۳۹۰) از علیرضا نبی‌لو: در این مقاله پس از بررسی و تحلیل عناصر غیردستوری، این انباشت‌ها، منظومه‌های توصیفی و شبکهٔ ساختاری معرفی شده است: انباشت ققنوس و محل زندگی و جامعهٔ

منظومه‌های توصیفی ناامیدی و غربت شاعر و بی‌تفاوتی و یأس جامعه؛ شبکهٔ ساختاری: ناامیدی، رنج و اندوه، مرگ، آیندهٔ امیدبخش.

۲. بحث و یافته‌های تحقیق

۲. ۱. فاضل نظری

یکی از شاعران توانا و پرمایهٔ شعر معاصر است که در دهم شهریور سال ۱۳۵۷ در شهرستان خمین از توابع استان مرکزی دیده به جهان گشود. فاضل نظری شاعری غزل‌سرا است که در این عرصه توانسته است افق جدیدی در غزل معاصر بگشاید. زبان شعری او کاملاً امروزی است؛ به بیانی دیگر روشن و ساده است که برای فهم آن نیازی به تفسیر و تأویل نیست. تا کنون از این شاعر، شش مجموعهٔ شعر «گریه‌های امپراتور»، «اقلیت»، «آن‌ها»، «ضد»، «کتاب و اکنون» به چاپ رسیده است. آثار او در بسته‌بندی‌های مجزا تحت عنوان سه‌گانهٔ شعریِ فاضل نظری و پنج دفتر نیز ارائه شده است.

۲. ۲. نشانه‌شناسی بر مبنای نظریهٔ ریفاتر

مایکل ریفاتر، منقد ادبی فرانسوی و استاد در نشانه‌شناسی شعر در قرن بیستم است. او مدعی شد کسانی که توانش ادبی در تفسیر متن دارند، می‌توانند به فراسوی معنای ظاهری دست بیابند (ر.ک: سلدن، ۱۳۷۲: ۸۴). این نظریهٔ ادبی درواقع به بررسی و تحلیل نظام‌های نشانه‌ای مانندزبان‌ها، رمزگان‌های علامتی و غیره نظر دارد. به سخنی دیگر «نشانه‌شناسی مطالعهٔ نظام‌مند همهٔ عواملی است که در تولید و تفسیر نشانه‌ها در فرایند دلالت شرکت دارند.» (مکاریک، ۱۳۸۴: ۲۲۶)

در دیدگاه ریفاتر مانند سایر نظریه‌پردازان، نشانه‌شناسی، ارتقای سطح ظاهری کلام به سطح بالاتری از قراردادها و رمزگان است. به عبارتی دیگر، در این نوع نقد ادبی، شیوه‌های نشانه‌شناختی به یاری خواننده خواهد آمد تا در تفسیر و تحلیل بنیان استعاری متن به‌ویژه شعر به او کمک کند و با استفاده از آن، لایه‌های پنهان معنایی و ژرف‌ساختی را برای او واکاوی کند.

ریفاتر توضیح می‌دهد که چگونه دال‌های ظاهری نخست به مدلول‌های والا ارتقا می‌یابند و تأویل‌پذیر می‌شوند. ارتقاء کلام به مدلول‌های عالی، موجبات تأویل کلام و از سوی دیگر ابهام آن را فراهم می‌آورد؛ بر همین اساس در مقالهٔ «معناشناسی متن»، مانند یاکوبسن، تمایز زبان شعر از زبان زندگی را در ابهام معنایی شعر یافت. او نوشت که «گزینش واحدهای معنایی در هر شعر، اساس دلالت را از میان می‌برد و این کُنش بی‌شک سازندهٔ نظام دلالت چندمعنایی است؛ به این اعتبار شعر گذر از یک معنا به معناهای بی‌شمار است» (احمدی، ۱۳۸۲: ۸۸).

از دیدگاه او شعر معنای خود را صریحاً بیان نمی‌کند؛ بلکه مخاطب باید بتواند از راه بررسی نشانه‌ها و دلالت‌های موجود در متن به آن برسد. بر این اساس او در نظریهٔ خود بر این تکیه و تأکید دارد که منتقد راهکارهای رسیدن به خوانش و خوانش دورنی متن را به دست آورد.

ازنظر ریفاتر «لازمهٔ بیان ساختار معنایی شعر، شناخت سه فرآیندی است که زبانِ غیرمستقیم شعر را از زبان غیر شعری متمایز می‌کند؛ یعنی فرآیندهای جابه‌جایی، قلب و تحریف

و آفرینش معنا. فرآیندهای سه‌گانه‌ای که ریفاتر برمی‌شمرد، مستلزم کاربرد صنایع ادبی و فنون بلاغی است» (پاینده، ۱۳۸۷: ۹۸؛ نیز رک: مقدسی و سالم، ۲۰۲۰: ۱۵). ریفاتر به اطلاعات زندگینامه‌ای و نیت شاعر وقعی نمی‌نهد و از چهار عامل متن، بافت متن، تولیدکننده و دریافت‌کنندهٔ متن، تنها به دو عامل متن و خواننده توجه می‌کند. به باور او نشانه‌شناسی با اتکاء به همین دو عامل می‌تواند وارد فرآیند تحلیل شود. از این دو عامل نیز، نظر او بر خوانندهٔ برخوردار از توانش ادبی است؛ زیرا می‌تواند به نشانه‌های متن که شاعر آگاهانه یا ناآگاهانه به‌کاربرده است، راه یابد.

ریفاتر برای خوانش شعر، دو راه ارائه کرد. طبق راهکار وی خوانش شعر در دو سطح ظاهری یا اکتشافی و درونی یا پس‌کُنشانه اتفاق می‌افتد. سطح اکتشافی، نخستین مرحلهٔ رمزگشایی از شعر است. در این خوانش، خواننده با توجه به واژگان زبانی خود برای هر دال، یک مدلول می‌آورد که مطابق با دنیای واقعی است و بر این اساس به درک معنای ظاهری شعر می‌رسد؛ بنابراین معنا دریافتی است برآمده از شعر و نه حاصل فهم تأویلی خواننده از آن، در فرآیند چنین خوانشی متن شعر به‌صورت «از بالا به پایین» مطابق دستور زبان و واقع شکل می‌گیرد.

اما در سطح درونی دیگر از انطباق مدلول با جهان واقعی خبری نیست و اصلاً معنای ظاهری شعر موردنظر نیست. این خوانش برعکس خوانش نخست از پایین به بالاست. ریفاتر میان این دو خوانش، یا به عبارتی دیگر، میان معنا و دلالت تفاوت قائل است. او دلالت را مانعِ ارائهٔ مستقیم معنا می‌داند: «من این وحدت صوری و مضمونی را که در برگیرندهٔ همهٔ شاخصه‌های پرهیز از ارائهٔ معنای مستقیم است، دلالت می‌نامم» (ریفاتر، ۱۹۷۸: ۲؛ نیز ر.ک: مقدسی و سالم، ۲۰۲۰: ۴).

بر این اساس او کار منتقد را بررسی و یافتن دلالت می‌داند نه معنا؛ زیرا طبق چنین دیدگاهی خوانندگان عادی و هر آن‌کس که به زبان موردنظر آگاه باشد، معنا را (هرچند به‌صورت نامفهوم) درمی‌یابد؛ اما تنها کسی می‌تواند به خوانش پس‌کُنشانه یا بررسی دلالت‌ها یا به عبارتی خوانش عمیق شعر برسد و ابهامات معنایی را پاسخ دهد که توانش ادبی داشته باشد. مقصود از توانایی ادبی «آشنایی خواننده با نظام‌های توصیفی، مضامین، اسطوره‌های جامعه و از همه مهم‌تر آشنایی با سایر متون» است (همان: ۵؛ نیز ر.ک: سلدن، ۱۳۷۲: ۲۳۹).

بر این اساس، خواننده دارای توانش ادبی عناصر غیردستوری متن را تشخیص می‌دهد. دستورگریزی، فرار از دستور زبان متعارف است، اما نه به این معنا که منظور از دستور، گرامر زبان باشد؛ بلکه با توجه به نظریهٔ ریفاتر آوردن کلمات و عباراتی است که هر مخاطبی ربط بین آن‌ها و واقعیت را درنمی‌یابد جز همان عده‌ای که دارای توانش ادبی هستند و توانایی تأویل کلمات یا دال‌ها را دارند (ر.ک: ریفاتر، ۱۹۷۸: ۶).

از دیدگاه ریفاتر، در خوانش دوم و پس‌کُنشانه ـ که آن را پس‌نگر و تأویلی نیز می‌خوانند ـ پس از بررسی عناصر غیردستوری دو فرآیندی که نظام‌های دلالت در شعر را به وجود می‌آورند، عبارت‌اند از: انباشت و منظومهٔ توصیفی. انباشت در نظریهٔ ریفاتر وقتی صورت می‌گیرد که مخاطب با مجموعه واژگانی روبه‌رو می‌شود که به کمک واژهٔ مشترکی که به آن معنابُن

می‌گوییم، به هم مرتبط می‌شوند. معنابن واژه‌ای کانونی است که به لحاظ تناسب و ارتباط‌های دیگر زیرمجموعه‌هایی دارد؛ به‌عنوان‌مثال، پرنده معنابُن مشترک گنجشک، کبوتر و طوطی است (ر.ک: پاینده، ۱۳۸۸: ۸۵).

بر این اساس، خواننده در متن، انباشت یا انباشت‌ها را با توجه به معنای کلمات، اما صرف‌نظر از معنای اصلی‌شان درمی‌یابد و از این طریق معناهایی که بیشترین ارتباط و درگیری را دارند، محفوظ می‌مانند و در انتقال نشانهٔ تأویلی مؤثر هستند. نمودار شمارهٔ ۱ نشان‌دهندهٔ فرایند انتقال معنا است:

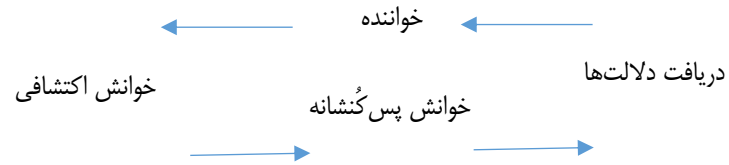

نمودار ۱. فرایند انتقال معنا در خوانش متن

منظومهٔ توصیفی در این نظام ادبی «شبکه‌ای از واژه‌هاست که حول محور یک واژهٔ هسته‌ای باهم در ارتباط‌اند، مبنای ارتباط معنابن واژهٔ هسته‌ای است» (ریفاتر، ۱۹۷۸: ۳۹). درواقع همان فرآیند انباشت است که واژه‌ای هسته‌ای در کانون آن قرار می‌گیرد؛ اما برخلاف انباشت از رابطهٔ کل‌نگر ترادف جداشده و به رابطهٔ جزءنگرانه میان واژه‌ها می‌پردازد. شاعر آن واژهٔ هسته‌ای را به‌صورت مستقیم در متن نمی‌آورد؛ بلکه با آمدن واژه‌ها و عبارات دیگر می‌توانیم آن واژهٔ هسته‌ای و کانونی را در ذهن تداعی کنیم؛ به‌عنوان‌مثال، شاعر هم‌خانواده‌های «می» مانند جام، ساقی، مست، خمار، پیاله و پیمانه را می‌آورد؛ اما خود واژهٔ «می» را نمی‌آورد.

هر شعر ژرفی می‌تواند تعدادی از منظومه‌های توصیفی را در خود جای دهد که این منظومه‌ها با همدیگر به‌صورت هماهنگ عمل می‌کنند. بر این اساس، باید متذکر شد که منظومه‌های توصیفی و بینامتنیت باهم رابطه‌ای تنگاتنگ دارند (ر.ک: برکت و افتخاری، ۱۳۸۹: ۱۱۳). در خوانش دوم الگوی ریفاتر، خوانندهٔ برخوردار از توانش ادبی پس از یافتن انباشت و منظومه‌های توصیفی، به هیپوگرام و درنهایت به خاستگاه و شبکهٔ ساختاری یا همان ماتریس شعر می‌رسد.

از دیدگاه ریفاتر «تأویل‌گر، شعر را با اندوخته‌های دانش کسب‌شده از فرهنگ جمعی می‌خواند» (ریفاتر، ۱۹۷۸: ۱۹)؛ به دیگر سخن، هیپوگرام‌ها ریشه در پس‌زمینهٔ ذهن خواننده دارند و حاصل دریافت‌های ذهنی او هستند که در متن شعر به‌صورت وسیع بیان‌شده‌اند؛ بنابراین خواننده است که با یافتن رمزگشایی‌ها و دلالت‌های شاعرانهٔ متن به آن شعریت می‌بخشد. «تأکید، تجسم و نیاز خواننده به رمزگشایی از معانی صریح و تلویحی هیپوگرام است» (ریفاتر، ۱۹۷۸: ۲۶؛ نیز ر.ک: پاینده، ۱۳۸۸: ۱۲۳). به عبارت دیگر، نشانهٔ شعری از طرفی محصول نهایی آفرینش ادبی و از سویی به‌عنوان نقطهٔ آغازین تفسیر محسوب می‌شود؛ بنابراین خواننده در رویکردِ تفسیری به متن، نشانه‌های شعری را به هیپوگرام تقلیل می‌دهد و سپس می‌کوشد با تشخیصِ مرجعِ اصیل

هیپوگرام‌ها، ماتریس را بازسازی کند. بر این اساس، اگر شاعر با اتخاذِ یک کلمهٔ واحد و بسط آن، متن شعر را می‌آفریند، خواننده نیز در تفسیر خود از متن به نوعی بازآفرینی، در جهتِ عکس، دست می‌یازد (ر.ک: آلگونه جونقانی، ۱۳۹۵: ۴۱). به تعبیر کالر «خواننده در برخورد با تنوع و تکثر حاکم بر متن، شعر را بر اساس اصولی مفروض دوباره بازآفرینی و تفسیر می‌کند.» (همان)

۲. ۳. تحلیل عشق در منطق‌الطیر بر اساس دیدگاه نشانه‌شناسی ریفاتر

۲. ۳. ۱. عشق در منطق‌الطیر

عشق انگیزه‌ای است که به کهن‌سالی عمر بشر، سهل است به دیرینگی جهان هستی وجود داشته و دارد و هیچ ذرهٔ آفرینش از دایرهٔ فرمان طبیعی آن بیرون نیست (ر.ک. صبور، ۱۳۴۹: ۱). در میان متون عرفانی عشق همواره پدیده‌ای مورد توجّه برای تعریف و رمزگشایی بوده است. ابونصر سراج (ف. ۳۷۸هـ .ق) گفت: «عشق آتشی است، در سینه و دل عاشقان مشتعل گردد و هر چه مادونِ الله است، همه را بسوزاند و خاکستر کند» (عطار، تذکرةالاولیا، ۱۳۶۶: ۶۰۴). فخرالدین عراقی (ف. ۶۸۸ هـ .ق) در باب عشق گفته است: «عشق آتشی است که چون در دل افتد، هر چه در دل یابد همه بسوزاند تا به حدّی که صورت معشوق نیز از دل محو کند. مجنون در این سوزش بود که گفتند: لیلی آمد. گفت: خود لیلی‌ام و سر به گریبان فراغت فروبرد» (فخرالدین عراقی، ۱۳۷۶: ۳۱۴؛ نیز رک: ابن عربی، ۱۳۸۰: ۱۱۴).

یکی از آثار گران‌سنگ زبان فارسی که به طریق رمز و تمثیل مراحل عرفان و رسیدن به کمال را بیان کرده است، منطق‌الطیر اثر فریدالدین عطار نیشابوری (۵۴۰ ـ ۶۱۸ ق) است. یکی از موضوعات بسیار مهم منظومهٔ فکری عطار در منطق‌الطیر و دیگر آثار او عشق است. با بررسی منطق‌الطیر درخواهیم یافت که او بر این باور است که هر کس که بخواهد قدم در راه عشق بگذارد، باید سوزنده و سرکش باشد و با این آتش، تمام مصلحت‌اندیشی‌ها و آینده‌نگری‌ها را قربان جمال پربرکت محبوب کند. در این راه هر کاری که صورت می‌گیرید مهم نیست کفر است یا دین، شک است یا یقین، دوزخ است یا بهشت، نام است یا ننگ؛ چنانکه می‌گوید:

کس درین وادی به جز آتش مباد — وانک آتش نیست عیشش خوش مباد
عاشق آن باشد که چون آتش بود — گرم رو سوزنده و سرکش بود
عاقبت اندیش نبود یک زمان — درکشد خوش خوش برآتش صد جهان
لحظه‌ای نه کافری داند نه دین — ذره‌ای نه شک شناسد نه یقین
نیک و بد در راه او یکسان بود — خود چو عشق آمد نه این نه آن بود
(عطار، ۱۳۵۶: ۳۳۱۴ ـ ۳۳۱۷)

عشق را با کفر و با ایمان چه کار — عاشقان را لحظه‌ای با جان چه کار
(همان: ۱۱۷۹)

عشق تو با جان من در هم سرشت — من نه دوزخ دانم آنجا نه بهشت
(همان: ۳۰۵۹)

لحظه‌ای نه کافری داند نه دین ذره‌ای نه شک شناسد نه یقین
نیک و بد در راه او یکسان بود خود چو عشق آمد نه این نه آن بود
(همان: ۳۳۳۷ـ ۳۳۳۸)

عشق را بنیاد بر بدنامیست هرک از این سر سرکشد از خامیست
(همان: ۱۴۷۶)

عاشق باید خواسته‌ها و امیال خود را کنار بگذارد بداند که عشق با خواب و خور بیگانه است و تمام و هم‌وغم خود را رضای محبوب و معشوق بداند:

هرچ دارد، پاک دربازد به نقد وز وصال دوست می‌نازد به نقد
دیگران را وعدهٔ فردا بود لیک او را نقد هم اینجا بود
(همان: ۳۳۲۰ ـ۳۳۲۱)

پاسبانی بود عاشق گشت زار روز و شب بی‌خواب بود و بی‌قرار
هم دمی با عاشق بی‌خواب گفت کاخر ای بی‌خواب یک دم شب بخفت
گفت شد با پاسبانی عشق یار خواب کی آید کسی را زین دو کار
پاسبان را خواب کی لایق بود خاصه مرد پاسبان عاشق بود...
(همان: ۳۵۳۲ ـ ۳۵۳۵)

بر این اساس، عاشق هراندازه در راه عشق و رسیدن به معشوق در فرازوفرود باشد و بسوزد، به همان انداز «بادهٔ خلاصش» از غم و اندوه می‌دهند. عاشق چون ابریشم و ماهی است: ابریشم تا درد و رنجِ آتش را به جان نخرد و خوش در میان آتش ننشیند، کی به مفرح دل‌افروز مبدل خواهد شد و ماهی که از آب بیرون افتاده باشد تا نتپد و خود را به زمین و زمان نزند کی امید بازگشت به دریای جان‌بخش را خواهد داشت:

تا نسوزد خویش را یک بارگی کی تواند رست از غم‌خوارگی
تا بریشم در وجود خود نسوخت در مفرح کی تواند دل فروخت
می‌تپد پیوسته در سوزوگداز تا به جای خود رسد ناگاه باز
ماهی از دریا چو بر صحرا فتد می‌تپد تا بوک در دریا فتد
(همان: ۳۳۲۲ـ۳۳۲۵)

پس درد عشق برازندهٔ وجود انسان است؛ زیرا عرشیان عشق دارند، ولی درد ندارند. این درد است که خداوند از انسان می‌خواهد، دردی که از سر عشق باشد نه نیاز:

قدسیان را عشق هست و درد نیست درد را جز آدمی درخورد نیست
هر که را در عشق محکم شد قدم در گذشت از کفر و از اسلام هم
عشق سوی فقر در بگشایدت فقر سوی کفر ره بنمایدت
چون ترا این کفر وین ایمان نماند این تن تو گم شد و این جان نماند
بعد از آن مردی شوی این کار را مرد باید این چنین اسرار را
(همان: ۱۱۷۷ ـ ۱۱۸۱)

عطار بر این نکته تکیه و تأکید دارد که عشق، مردِ کارآزموده و شایسته و بایسته می‌خواهد، کسی که غیرت عشق دارد و برای پیش رفتن در راه عاشقی از هیچ کاری ابایی ندارد و غم و اندوه این مسیر را با جان و دل می‌خرد:

مرد کارافتاده باید عشق را　　مردم آزاده باید عشق را
تو نه کارافتاده‌ای نه عاشقی　　مرده‌ای تو، عشق را کی لایقی
زنده‌دل باید درین ره صد هزار　　تا کند در هر نفس صد جان نثار
(همان: ۳۳۳۲ـ ۳۳۳۴)

پس هرگاه عاشق بتواند مصلحت‌بینی و مصلحت‌اندیشی را رها کند و پای در راه عشق بگذارد و «جهان و هرچه در وی هست» را به نیم جو نخرد، لقب پُرارج جانبازی راه عشق می‌گیرد؛ زیرا عشق مغز آفرینش است و ذره‌ای از آن از همهٔ آفاق و عشاق بهتر است؛ لیکن عشق بی‌درد و خون دل میسر نیست که آن را دردی پرده‌سوز و پرده‌دوز باید:

عشق باید کز خرد بستاند　　پس صفات تو بدل گرداندت
کمترین چیزیت در محو صفات　　بخشش جانست و ترک تره
پای در نه گر سرافرازی چنین　　زانک بازی نیست جان بازی چنین
(همان: ۳۳۳۵ـ۳۳۳۷)

درد و خون دل بباید عشق را　　قصهٔ مشکل بباید عشق را
ساقیا خون جگر در جام کن　　گر نداری درد از ما وام کن
عشق را دردری بباید پرده‌سوز　　گاه جان را پرده‌در گه پرده‌دوز
ذرهٔ عشق از همه آفاق به　　ذرهٔ درد از همه عشاق به
عشق مغز کاینات آمد مدام　　لیک نبود عشق بی‌دردی تمام
(همان: ۱۱۷۲ـ ۱۱۷۶)

اینجاست که اندیشهٔ تضاد عقل و عشق ظاهر می‌شود. دورن‌مایهٔ بنیادین و گسترده‌ای که نه‌تنها در منظومهٔ فکری عطار بلکه در شعر و ادب صوفیه به‌فراوانی یافت می‌شود (ر.ک: شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۴۳ـ ۶۴). به اعتقاد عطار، عقل و عشق سازگاری ندارند و باهم سازش نمی‌کنند. هرکجا عشق باشد، عقل نیست و هرکجا عقل باشد، عشق نیست.

عشق اینجا آتشست و عقل دود　　عشق کامد در گریزد عقل زود
عقل در سودای عشق استاد نیست　　عشق کار عقل مادرزاد نیست
(عطار، ۱۳۵۶: ۳۳۲۶ـ۳۳۲۷)

این عقل مایهٔ همهٔ اختلافات ادیان است و انکارها و اقرارها از آن برمی‌خیزد. او این عقل حسابگر استدلال طلبِ مصلحت‌اندیش را می‌نکوهد:

کیش و دین از عقل آمد مختلف　　بر در او چون توان شد معتکف
صد هزاران حجت آرد بی مجاز　　عالمی شبهت فرستد پیش باز
در تزلزل دائماً سرگشته‌ای　　در تردد طالب سر رشته‌ای

از وجود عقل خاست انکارها وز نمود عقل بود اقرارها
عقل را گر هیچ بودی اتفاق چون دلستی پای تا سر اشتیاق
عقل اندر حق‌شناسی کاملست لیک کامل‌تر ازو جان و دلست
(عطار، ۱۳۹۲: ۳۳۸)

این عشق است که انسان را از خرد می‌ستاند و صفات او را مبدل، باعث خوش‌بینی است و همه‌چیز در چشم عشق، هنر است:

عشق باید کز خرد بستاندت پس صفات تو بدل گرداندت
(همان: ۳۳۸۵)

عیب‌بین زانی که تو عاشق نه‌ای لاجرم این شیوه را لایق نه‌ای
گر ز عشق اندک اثر می‌دیدی‌ای عیب‌ها جمله هنر می‌دیدی‌ای
(همان: ۳۰۲۶ـ ۳۰۲۷)

۲. ۳. ۲. تحلیل نشانه‌شناسی عشق در منطق‌الطیر

بر اساس نظریهٔ ریفاتر متن شعر دو سطح دارد: سطح محاکاتی (متن به‌مثابهٔ بازنمود واقعیت، زنجیره‌ای از واحدهای اطلاعاتی متوالی) و سطح معنایی (سطح به‌مثابهٔ واحد معنایی یکه‌ای که بر پایهٔ تفسیر ساخته می‌شود). خواننده برای فهم متن شعر در سطح نشانه‌ای (ادبیت شعر) باید از سطح محاکاتی آن عبور کند و به سطح معنایی [دلالتمند] شعر برسد. درواقع خواننده برای گذر از این مرحله، باید شبکهٔ معنایی را تشخیص دهد و آن را تحت سیطرهٔ خود درآورد (مکاریک، ۱۳۸۴: ۳۳۰–۳۳۱). منتقد، برای درک ژرف شعر، باید به دلالت‌های زبانی و عناصر آشکار و نهان متن دست یابد تا سرانجام بتواند به ماتریس واحد و وحدت شعر برسد.

بر این اساس ما نیز به‌سرعت از خوانش اول و محاکاتی شعر می‌گذریم و به سراغ خوانش پس‌نگر و درونی شعر بر اساس دیدگاه ریفاتر می‌رویم. بر این اساس در ابتدا عناصر غیردستوری متن را مشخص می‌کنیم؛ زیرا «آنچه خواننده را به جهشی از تأویل محاکاتی متن به‌سوی تأویل نشانه‌شناسانهٔ آن وامی‌دارد، به رسمیت شناختن چیزی است که ریفاتر آن را دستورگریزی می‌نامد» (آلن، ۱۳۸۰: ۱۶۶).

در اشعاری که در وصف عشق آمده است، به ترکیب‌ها و واژگانی برمی‌خوریم که نشان می‌دهند، غرض شعر فقط بیان معنای ظاهری نیست؛ بلکه هرکدام از ترکیب‌ها به‌عنوان عناصر غیردستوری می‌تواند ما را به ورای معنای سطحی متن هدایت کند. این کار مانع آشکار شدن معنای واقعی شعر می‌شود و درنهایت خواننده را قانع می‌کند که این شعر فقط در یک تفسیر عادی محدود نمی‌شود. برخی از این ترکیب‌ها و واژگان، عبارت‌اند از: آتش، جوهر، زنده‌دل، دل‌سوخته، کافری و... که باید آن‌ها را با سایر اجزای متن بررسی کرد. مثلاً اگر بخواهیم دلالتمندی «آتش» را بیابیم، به‌جای آنکه خود واژهٔ آتش را به‌تنهایی در نظر بگیریم، آن را در پیوند با سایر اجزای متن می‌سنجیم؛ یعنی ارتباط آن را با عشق، بی‌خبری، فنا، محنت و درد،

پاک‌کننده، خورشید و... و درواقع با کل متن بررسی می‌کنیم. با تأمل در این عناصر می‌توان دریافت در حکایت‌ها و تمثیل‌های منطق‌الطیر، عطار از هرگونه پدیده و رویدادی (نمادین) که بتوان در ترسیم وضعیت و انتقال اندیشهٔ نهفته از آن کمک گرفت، بهره می‌برد (رک. فلامکی، ۱۳۷۱: ۱۹۸).

انباشت از نگاه ریفاتر، بررسی مجموعه واژگانی هستند که پی‌درپی گرد معنابُن جمع می‌آیند. هرکدام از این انباشت‌ها از واژگان و کلماتی پدید آمده‌اند کـه بـا معنابُن خود رابطهٔ مترادف‌گونه دارند و درنهایت به ایجاد یک مجموعهٔ واحد ختم می‌شوند. در این اشعار می‌توان به معنابن «با عشق» و «بدون عشق» اشاره کرد. در معنابن نخست با واژگانی و عباراتی چون کفر، ایمان، جان، دوزخ، بهشت، نام، ننگ، خون دل، مشکل، پرده‌سوز، پرده‌دوز، مغز کائنات، جوهر، آتش، فقر، سروری، خوش‌بینی، بدبینی و... سروکار داریم. بر این اساس در تفسیر این انباشت باید بگوییم، از دیدگاه عطار کسی که با عشق است و با عشق سروکار دارد، عشق‌ورزی او عین ایمان است؛ زیرا عشق‌ورزی کار راستان و پاکان است و به مدد این ایمان سرشار، ایمان و کفر مصطلح در نظر او سرد و خاموش و بی‌معنا است. چنین شخصی نه دوزخ می‌خواهد نه بهشت؛ بلکه تمام غم و هم او وصال و رضایت محبوب و معشوق است. عشق او خاصیت زهر و تریاک دارد، پس هم پرده‌سوز است و هم پرده‌دوز است. ننگ و نام و نیک و بد برای عاشق دیگر ارزش ندارد؛ بلکه آنچه برای او اهمیت دارد فرمان جانان است. عاشق برای رسیدن به این کیمیا، خود را به آب و آتش می‌زند و معشوق به پاس این جانبازی او را زنده می‌کند و اسرار بر وی می‌گشاید که با آن جانی نامیرا در بارگاه محبوب می‌یابد، جدول شمارهٔ ۱ گویای این مطلب است:

جدول ۱. معنابن با عشق

با عشق	
کفر	ایمان
دوزخ	بهشت
پرده‌سوز	پرده‌دوز
ننگ	نام
خون‌دل	مغز کائنات
فقر	سروری
مشکل	جان
آتش	اسرار
بد	نیک

در انباشت دوم یعنی «بدون عشق» با واژگان کفر، دوزخ، پروده‌سوز، بدبین، آتش، غفلت، درد دل، خون‌دل، خرد و... . در این انباشت کسی که از عشق بی‌خبر باشد، ایمان او کفر است؛ زیرا آتش غفلت در خرمن دل‌زده است و ارمغانی جز خون دل و درد دل برای او ندارد. پس در این آتش می‌سوزد و می‌سازد تا اینکه به مدد عنایت حق، آب رحمت بر آتش عقل دوراندیش و عافیت‌طالب او افشانده شود و در راه عاشقی بیفتد، جدول شمارهٔ ۲ نمایانگر این مطلب است:

جدول ۲. معنابن بدون عشق

بدون عشق	
کفر	دوزخ
پرده‌سوز	بدبین
آتش	غفلت
درد دل	خون‌دل
خرد	و ...

در منظومهٔ توصیفی با شبکه‌ای از واژه‌هایی روبه‌رو هستیم که حول یک هسته می‌چرخند و تفاوت آن با انباشت آن است که رابطهٔ هسته و اقمار، رابطهٔ مجازی است و ممکن است مفاهیم ناهمپایه‌ای را گرد هم جمع کند. بر این اساس در این منظومهٔ توصیفی عاشق به مدد نیروی عشق، در طریق رسیدن به محبوب خود، نه شک نه یقین و نه دوزخ نه بهشت برایش اهمیت ندارد. عاشق در بند عشق ازلی است. این عشق، قصهٔ مشکل است، ولی برای عاشق برترین و بهترین هنر و معرفت آفرینش است که به مدد آن دست به هر کاری می‌زند، بی‌خوابی می‌کشد، جدول ۳ در توضیح این مطلب آمده است:

جدول ۳. موتیف عاشق

عاشق	
نه شک نه یقین	نه دوزخ نه بهشت
عشق ازلی	با جان چه کار
یکسانی نیک و بد	پاسبان دل
بی‌خوابی	قصهٔ مشکل
هنر	معرفت
بنیاد بر بد نامی	...

هیپوگرام‌ها یا تداعی‌های واژگانی و مفهومی «عشق» که بازتاب ذهن خواننده‌اند و با توجه به خوانش پس‌کنشانه نظریهٔ ریفاتر می‌توان به آن‌ها راه یافت، عبارت‌اند از:

۱. هر کس وارد عشق شود، غرق آتش می‌گردد.
۲. عشق سوزنده و سرکش است.
۳. عاشق در مسیر عشق هیچ شک و شبهه‌ای ندارد و از همهٔ تعلقات آزاد است.
۴. هرچه را معشوق فرمان دهد، عاشق آن را با جان و دل پذیرا است.
۵. درد عشق، دردی سازنده و ارتقادهنده است.
۶. عشق پیوندی ازلی است.

بنا بر الگوی موردنظر، پاره‌های شعری به ماتریس یا همان خاستگاه واحد ختم می‌شود؛ اما به‌صورت مستقیم یا با بیان واحد در شعر ذکر نمی‌شود؛ بلکه از پی دلالت‌های شاعرانه باید به آن دست‌یافت. ازاین‌رو، ماتریس ساختاری «عشق» این‌گونه توصیف می‌شود: هرکس وارد عشق شود، غرق دریای آتش شده است و عاشق برای رفتن به این وادی باید یقین تمام داشته باشد و

بدون هیچ شک و شبهه‌ای همهٔ هستی خود را در راه معشوق ببازد حتی جان عزیز را تا به کمال ازلی و ابدی دست یابد.

۲. ۴. تحلیل عشق در اشعار فاضل نظری مطابق دیدگاه نشانه‌شناسی ریفاتر

۲. ۴. ۱. عشق در غزلیات فاضل نظری

قالب شعری که نظری در آثارش انتخاب کرده، قالب غزل است. غزل از عشق می‌گوید و عشق راز و بهانهٔ هستی برای ادامه دادن و ماندگار بودن است؛ اما او با ذوق و قریحهٔ شاعری دست به ابتکار می‌زند و با حفظ شکل سنتی غزل با زبانی لطیف و ساده از مضامین امروزی می‌گوید.

فاضل نظری از شاعرانی است که غزلیاتش پیوندی از سبک عراقی، سبک هندی و غزل امروز را در ظاهر و ساختار سنتی گذشتگان نمایش می‌دهد. عشق مفهومی است که در اشعار نظری حیات واقعی دارد و جهان بی‌عشق برای او چیزی نیست جز تکرار و تنهایی. او از عشق می‌خواهد که با قلب او کاری کند تا از اماها و شایدها دل بردارد و از تردید به‌سوی قلمرو یقین برود تا به جاودانگی برسد. شاید این تکاپو افسانه‌وار و رؤیایی بنماید، اما در این میان نباید تن به هوس دهد و از قافلهٔ عشق حقیقی جا بماند.

در منظومهٔ فکری فاضل، عشق افسانه‌پرداز و اسطوره‌ساز است. عشق از کاه، کوه می‌سازد و سبب جاودانگی عشّاق می‌گردد. این بن‌مایه در سراسر ادبیات عرفانی موج می‌زند که «نمیرد آنکه دلش زنده شد به عشق». فاضل با تلمیح به داستان شیرین، عشق را سبب افسانه‌سازی می‌داند و می‌گوید:

قصهٔ شیرین نیفتاده است هرگز اتفاق هرچه هست ای عشق از افسانه‌سازی‌های توست
(همان: ۸۳)

و بر این باور است، کسی که دلش با عشق زنده شد، هرگز نخواهد مُرد:

بر تربتم دو غنچه به هم بوسه می‌زنند عشق است و زنده است هنوز آرمان من
(نظری، ۱۴۰۱: ۹)

اما در روزگاری که شاعر در آن اسـت، عشق گاهی به هوس شبیه می‌شود که تشخیص آن دشوار می‌شود؛ به‌گونه‌ای که نمی‌توان عشق را از هوس و هوس را از عشق تشخیص داد:

طلای اصل و بدل آنچنان یکی شده‌اند که عشق جز به هوای هوس نمی‌ماند
(همان: ۶۱)

شاعر با نگاهی نو و برخلاف سنت شعری، عشق را خطاب قرار می‌دهد و می‌گوید، عشق نام و نشان از وجود من (عاشق) دارد. با نظر به داستان کوه‌کندن فرهاد، شیوهٔ عشق‌ورزی شاعر (عاشق) باعث شده است که نام و نشان عشق زنده بماند و فراموش نشود؛ بر این اساس در ژرفنای این بیت دریافت می‌شود عشق وامدار وجود عاشقِ راستین است:

سرنوشت تو هم ای عشق! فراموشی بود حک نمی‌کرد اگر نام تو را تیشهٔ ما
(همان: ۱۳)

درواقع عشق کیمیایی است که زشتی‌ها را به زیبایی‌ها و سیاهی را به سپیدی‌ها و سختی‌ها را به آسایش‌ها تبدیل می‌کند؛ بر این اساس شاعر با تلمیح به جوان شدن زلیخا عشق را خطاب قرار می‌دهد و از او می‌خواهد در انظار او را مانند زلیخا جوان کند تا مردم بدانند که کیمیاگری عشق افسانه نیست:

پیش چشم همه ای عشق! جوانم کن باز تا ببیند که اعجاز نو افسانه نبود

(همان: ۱۰۱)

نکتهٔ ظریفی که در این بیت باید به آن اشاره کرد این است که عشق و آزار خویشاوندی دور و دیرین دارند و درد و رنجِ طریق عشق، باعث پیری ظاهر عاشق می‌شود، ولی شاعر با نگاهی بسیار ظریف عشق را هم زهر می‌داند و هم تریاق؛ بر این اساس عشق را خطاب قرار می‌دهد که او را جوان کند.

در نگاه سنتی، عشق خاصیتی دارد که با آن جلوه و جمال معشوق، هر روز طراوتی دیگر دارد؛ زیرا اگر بر یک شکل و شیوه جلوه کند موجب ملال خاطر می‌شد. پس چون طالب هرلحظه مطلوب را به شیوه و سانی دیگر می‌بیند، شور و شوقش برای طی طریق افزون‌تر می‌شود که این خود لطف محبوب است. نظری نیز با عنایت به این موضوع، بی‌تابی و بی‌قراری عاشق را از عشق می‌داند. این بی‌قراری نمود عاشق است که خود در حکم جلوه‌های عشق معشوق است. از سوی دیگر عشق نیرویی عظیم دارد و مولد تحرک و دگرگونی است:

پرسیدم از فرهاد آیا عشق شیرین بود؟ در پاسخم خندید، یعنی بستگی دارد

ما تابع عشقیم و این بی‌تابی بی‌حد چون خط ممتد تا ابد پیوستگی دارد

(نظری، ۱۴۰۱: ۹۷)

عشق خمیرمایه و بن‌مایهٔ آفرینش است. عُرفا با استناد به حدیثِ «کنتُ کنزاً مخفیاً فاحببت أن أعرف فخلقت الخلق لکی أعرف» که به حدیث کنز مشهور است، عشق را خمیرمایه و بن‌مایهٔ آفرینش می‌دانند (رک: ابن عربی، ۱۳۸۹: ۳۶)؛ روزی که حضرت احدیّت در نهانخانهٔ آفرینش گلِ آدمی را می‌سرشت، «گوهری بود در خزانهٔ غیب که آن را ازنظر خازنان پنهان داشته بود و خزانه‌داری آن به خداوندی خویش کرده، فرمود آن را هیچ خزانه لایق نیست الا حضرت ما، یا دل آدم. آنچه بود؟ گوهر محبّت بود که در صدفِ امانت معرفت تعبیه کرده بودند» (نجم‌الدین رازی، ۱۳۸۹: ۷۴). گوهری که بر زمین و زمان عرضه شد و این بار سنگین امانت را نکشیدند، آدم در این میان سینه سپر کرد که خداوندا: «منم عاشق مرا غم سازگار است» و سر در گریبان این امانت کشید تا تشریفِ خلعتِ إِنّهُ کانَ ظَلُوماً جَهُولًا یافت و زمین و زمان دستک‌زنان در سماع آمدند که «عاشق شده‌ای ای دل سودات مبارک باد/ از جا و مکان رَستی آنجات مبارک باد». به‌راستی که هیچ خلعتی برازنده‌تر و زیبنده‌تر از خلعت ظلومی و جهولی بر قامت آدم ندوخته‌اند، خلعتی که آدم را بر خوان نعت عظیم فتبارک الله احسن الخالقین نشاند. نظری دراین‌باره می‌گوید:

بی‌جهت، بیهوده، بی‌خود، بی‌سبب، بی‌فایده عشق وقتی نیست، معنایی ندارد زیستن

(نظری، ۱۴۰۱: ۵۷)

عشق با عقل سر سازگاری ندارد: یکی از بُن‌مایه‌های گسترده در شعر فارسی و ادبیات صوفیانه، مسئلهٔ تقابل عقل و عشق است. «هر کس که چند بیت سروده باشد، احتمالاً در همین چند بیت اشاره‌ای به این موضوع دارد» (شفیعی‌کدکنی، ۱۳۹۲: ۴۳). زیباترین و رساترین تصاویر این تقابل در شاهکارهای ادب فارسی جلوه‌گیری می‌کند: دیوان شمس تبریزی، دیوان حافظ و... پس نظری نیز به این مفهوم اشاره دارد: او با اشاره به داستان به چاه افتادن یوسف به دست برادران، می‌گوید: من نیز چون برادران یوسف، قدر گوهر یکدانهٔ خود را ندانستم و به دست خود عشق را به چاه خرد و استدلال انداختم.

عشق با من نابرادر بود، چون عاقل شدم یوسف خود را به دست خود به چاه انداختم
(نظری، ۱۴۰۱: ۳۳)

از نگاه شاعر با قدرت و قوت عشق می‌توان دست به هر کاری زد و هر محالی را ممکن کرد؛ زیرا نیروی عشق به معشوق سرایت کند، وجود عاشق را به خود می‌کشد و عاشق به مدد این کشش قدرتی در خود می‌یابد که برای رسیدن به محبوب محال‌ها را ممکن می‌کند:

خط‌ها به هم رسید و به یک جمله ختم شد با عشق ممکن است تمام محال‌ها
(همان: ۲۳).

بر این اساس هر حکم و فرمانی که از عشق می‌آید، عاشق با جان و دل فرمان‌بردار است. عاشق به فرمان معشوق پروانه‌وار، خود را به آتش گل می‌زند:

شمع روشن شد و پروانه در آتش گل کرد می‌توان سوخت اگر امر بفرماید عشق
(همان: ۳۹)

۲. ۴. ۲. تحلیل عشق در غزلیات فاضل نظری مطابق دیدگاه نشانه‌شناسی ریفاتر

با تأمل در اشعار با مضمون عشق در غزلیات فاضل نظری درخواهیم یافت که خوانش اول یعنی اکتشافی و ظاهری، بیشتر معنای محاکاتی و تقلیدی دارد؛ اما در این خوانش نیز ممکن است خواننده با ابهامات معنایی مواجه شود، درواقع پس از خوانش اکتشافی است که می‌توان به خوانش پس‌کنشانه رسید؛ به دیگر سخن، به ترکیب‌ها و عبارت‌هایی برمی‌خوریم که نمی‌توان آن‌ها را با معنای ظاهری و محاکاتی تطبیق داد.

در این اشعار به برخی عناصر غیردستوری می‌توان برخورد که باعث می‌شود، خواننده به ورای معنای ظاهری هدایت شود، ترکیباتی مانندِ قصهٔ شیرین، طلای اصل و بدل، تیشه، شیرین، بی‌تابی بی‌حد، زنده بودن، یوسف را به چاه انداختن و... ذهـن را بـه معنای دیگری سوق می‌دهد که در پس آن‌ها نهفته اسـت و خوانندهٔ آگاه بـه فراتر از معنای ظاهری آن‌ها یعنی دلالت‌های دیگر پی می‌برد و همین امر باعث می‌شود که راه برای تفسیرهای دیگر و برداشت‌هایی متعدد از این اشعار فـراهم شود.

انباشت‌های این شعر با محوریت معنابن‌های عشق و بدون عشق شـکل می‌گیرد و این انباشت‌ها در ارتباط تنگاتنگی با یکدیگر قرار دارند. بر این اساس، انسان با عشق با عشق‌ورزی خود ایمانی به دست می‌آورد که با لبی خندان چون فرهاد جان بر سر عشق می‌دهد و قصهٔ

شیرین نام و ننگ را وداع می‌کند و به مدد عنایت عشق اعجازی می‌بیند و در سایه‌سار آن تمام زخم‌ها و دردهای طریق عاشقی را مرهم می‌نهد (در استعارهٔ مفهومی جوانی) تا بر این اساس افسانه‌سازی عشق را یادآور شود:

جدول ۴. انباشت با عشق

با عشق	
خندیدن	ایمان
شیرین	فرهاد
اعجاز	جوانی
نام	ننگ
قصهٔ شیرین	افسانه‌ساز

انباشت دوم با محوریت معنابُن بدون عشق است که این انباشت انسان بدون عشق، آتش به خرمن دل او هجوم برده است و او را بی‌سرانجام در دنیایی بی‌اعتبار و بی‌بها رها می‌کند که حاصلی جز خون دل و درد دل ندارد. او به هرچه می‌نگرد ناساز است و با او در ستیز است (بدبین)، پس می‌خواهد به مدد خرد از این ورطه جان سالم به در ببرد که با هر دست و پا زدن بیشتر در این ورطه فرود می‌رود:

جدول ۵. انباشت بدون عشق

بدون عشق	
بی‌بها	بی‌اعتبار
تکراری بودن	بدبین
آتش	غفلت
درد دل	خون دل
خرد	بی‌سرانجامی

در منظومهٔ توصیفی با شبکه‌ای از واژه‌هایی روبه‌رو هستیم که حول یک هسته می‌چرخند. به سبب عشق، روزگار و هرچه در آن است برای عاشق بی‌ارزش است و ارزش همه‌چیز به دلیل وجود معشوق و عشق به او است. این قصهٔ مشکل در عشق معرفت ایجاد می‌کند عاشق است و او درک می‌کند که زندگی بدون عشق بی‌ارج و اعتبار است.

جدول ۶. موتیف عاشق (شاعر)

عاشق (شاعر)	
بی‌بها بودن گنج روزگار	بی‌اعتبار بودن زندگی
عشق ازلی	با جان چه‌کار
تکراری بودن زندگی	بی‌هدف بودن
بی‌خوابی	قصهٔ مشکل
هنر	معرفت
بنیاد بر بدنامی	...

۳. نتیجه‌گیری

نظریهٔ نشانه‌شناسی ریفاتر ضمن توجه به جوانب گوناگون ساختاری شعر یعنی انباشت، منظومهٔ توصیفی، هیپوگرام و شبکهٔ ساختاری، برخی از زوایای پنهان اشعار را آشکار می‌کند و انسجام و طرح فکری و دلالت‌هایی که در پس معنای ظاهری شعر نهفته است، با این الگو قابل تبیین است. در این پژوهش معنابن‌های عاشق و غیر عاشق یا عشق و بدون عشق در متن قدیم و معاصر ترسیم شد و مشاهده گردید که هیپوگرام‌های مشترک در منظومهٔ فکری دو شاعر وجود دارد. از دیدگاه هر دو عشق پایگاهی رفیع دارد؛ به‌گونه‌ای که مبنای آفرینش بر اساس عشق بوده است و با عنایت و توجه عشق است که زندگی معنا می‌یابد. در راه عاشقی باید خون دل‌ها خورد و مرارت‌ها چشید و همه‌چیز را فنا کرد تا به هستی و معرفت رسید.

منابع

قرآن الکریم.

ابراهیم بن بزرگمهر، عراقی (۱۳۷۶). گزیدهٔ آثار عراقی. انتخاب، مقدمه و شرح لغات از سعید یوسف نیا، چاپ دوم. تهران: قدیانی.

ابن عربی، محمد بن علی (۱۳۸۰). عشق و عرفان. ترجمهٔ سید محمد رادمنش، چاپ سوم، تهران: جام.

---------- (۱۳۸۹). عشق و عرفان. ترجمهٔ سید محمد رادمنش، چاپ سوم. تهران: جام.

احمدی، بابک (۱۳۸۲). *ساختار و تأویل متن*. تهران: مرکز.

اکو، امبرتو (۱۳۸۹). *نشانه‌شناسی*. ترجمهٔ پیروز ایزدی، چاپ دوم. تهران: نشر ثالث.

آلگونه جونقانی (۱۳۹۵). «کاربست الگوی نشانه‌شناختی ریفاتر در خوانش شعر»، پژوهش ادبیات معاصر جهان، دورهٔ ۲۲ ۱۳۹۵، شمارهٔ ۱، صص ۳۳ — ۵۸.

آلن، گراهام (۱۳۸۰). *بینامتنیت*. ترجمهٔ پیام یزدانجو، تهران: نشر مرکز.

امین مقدسی، أبوالحسن و سالم، محمد (۲۰۲۰). أثر النکسة فی شعر أمل دنقل «دراسة سیمیائیة علی ضوء منهجیة مایکل ریفاتر»، دورهٔ ۱۱. شمارهٔ ۳۱. آذر ۲۰۲۰. صص ۱-۲۲.

پاینده، حسین (۱۳۸۸). نشانه‌شناسی شعر: نقد نشانه‌شناختی شعر زمستان، ادبیات و زبان‌ها: گوهران. شمارهٔ ۲۱-۲۲. ص ۱۸۳-۱۶۵.

--------- (۱۳۸۷). نقد شعر آی آدم‌ها سرودهٔ نیمایوشیج از منظر نشانه‌شناسی. نامهٔ فرهنگستان ۴۰. دورهٔ ۱۰. ش ۴. ص ۱۱۳-۹۵.

چدوک، چالز (۱۳۷۵). *سمبولیسم*. ترجمهٔ مهدی سحابی، تهران: مرکز.

سلدن، رامان (۱۳۷۲). *راهنمای نظریهٔ ادبی معاصر*. ترجمهٔ عباس مخبر، تهران: طرح نو.

شفیعی، کدکنی (۱۳۹۲). زبان شعر در نثر صوفیه. تهران: سخن.

صارمی، سهیلا (۱۳۸۹). مصطلحات عرفانی و مفاهیم برجسته در زبان عرفان. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

صبور، داریوش (۱۳۴۹). عشق و عرفان و تجلی آن در شعر فارسی. تهران: زوار.

صفوی، کورش (۱۳۹۴). *آشنایی با نشانه‌شناسی ادبیات*. تهران: انتشارات علمی.

عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۶۶). تذکره الاولیاء. به تصحیح محمد استعلامی، تهران: زوّار.

---------- (۱۳۵۶). منطق‌الطیر. به اهتمام صادق گوهرین، تهران: نشر کتاب.
فلامکی، منصور (۱۳۸۱). *شکل‌گیری معماری در تجارب ایران و غرب*. تهران: انتشارات فضا.
گیرو، پیر (۱۳۸۰). *نشانه‌شناسی*. ترجمهٔ محمد نبوی، نشر تهران: آگه: تهران.
مخری، حسنی (۲۲۰ م). *نظریة النص من بنیة المعنی إلی سیمیائیة الدال*. الطلعة الأولی، الجزائر: الدار العربیة للعلوم.
مکاریک، ایرناریما (۱۳۸۵). *دانشنامهٔ نظریه‌های ادبی معاصر*. ترجمهٔ مهران مهاجر و محمد نبوی. چاپ دوم. تهران: آگه.
---------- (۱۳۸۵). *نظریهٔ دانش‌نامه‌های ادبی معاصر*. ترجمهٔ مهران مهاجر، چاپ دوم. تهران: آگه.
نبی‌لو، علیرضا (۱۳۹۰). کاربرد نظریهٔ نشانه‌شناسی مایکل ریفاتر در تحلیل ققنوس نیما. پژوهش‌های زبان‌شناختی در زبان‌های خارجی. دورهٔ ۱. شمارهٔ ۲. پاییز و زمستان. صص ۸۱ ـ ۹۴.
نجم رازی، عبدالله بن محمد (۱۳۸۹). مرصادالعباد. به اهتمام محمدامین ریاحی. چاپ چهاردهم، تهران: علمی فرهنگی.
نظری، فاضل (۱۴۰۱). *کتاب* (مجموعه اشعار). تهران: سورهٔ مهر.

References

The Holy Quran.
Ahmadi, Babak (2003). Sakhtar va Ta'vil-e Matn. Tehran: Markaz. (In Persian)
Alguneh Joneghani (2016). "Application of the Semiotic Model of Rivater in Reading Poetry," Pazhohesh-e Adabiat-e Mo'aser-e Jahan, Vol. 22, No. 1, pp. 33-58. (In Persian)
Allen, Graham (2001). Binamatniat. Translated by Payam Yazdanjoo. Tehran: Nashr-e Markaz. (In Persian)
Amin Maqdasi, Abul Hasan and Salem, Muhammad (2020). "The Impact of the Setback in the Poetry of Amal Dunqul: A Semiotic Study in Light of Michael Rivater's Methodology," Vol. 11, No. 31. December 2020, pp. 1-22. (In Persian)
Attar Neishabouri, Farid al-Din (1987). Tazkerat al-Awliya. Edited by Mohammad Estelami. Tehran: Zavar. (In Persian)
Chadok, Charles (1996). Symbolism. Translated by Mehdi Sahabi. Tehran: Markaz. (In Persian)
Eco, Umberto (2010). Shenasehasi. Translated by Pirouz Izadi. Second edition. Tehran: Nashr-e Salis. (In Persian)
Flamaki, Mansour (2002). Shekl-giri-ye Me'mari dar Tajareb-e Iran va Gharb. Tehran: Entesharat-e Faza. (In Persian)
Giro, Pierre (2001). Neshaneshenasi. Translated by Mohammad Nabavi. Tehran: Agah. (In Persian)
ibrahim ibn Bozorgmehr, Iraqi (1997). Ghazideh Aasar Iraqi. Edited, introduced, and glossed by Said Youssef Nia. Second edition. Tehran: Qadyani. (In Persian)
Ibn Arabi, Muhammad ibn Ali (2001). Ishq va 'Irfan. Translated by Seyed Mohammad Radmanesh. Third edition. Tehran: Jam. (In Persian)
Ibn Arabi, Muhammad ibn Ali (2010). Ishq va 'Irfan. Translated by Seyed Mohammad Radmanesh. Third edition. Tehran: Jam. (In Persian)
Makarik, Iranarima (2006). Daneshnameye Nazariyehayi Adabi Mo'aser. Translated by Mehran Mohajer and Mohammad Nabavi. Second edition. Tehran: Agah. (In Persian)
Makariak, Iranarima (2006). Nazariye-ye Daneshnameha-ye Adabi Mo'aser. Translated by Mehran Mohajer. Second edition. Tehran: Agah. (In Persian)

Makri, Hasani (220 AC). Nazariye-ye Text az Bonyade Ma'na ta Semiotics-e Dal. First edition. Algeria: Al-Dar Al-Arabiyya Lil-ʻUloom. (In Persian)

Nabillu, Alireza (2011). Karbord-e Nazariye-ye Shenasehasi-e Michael Rivater dar Tahlil-e Qoqnus-e Nima. Pazhoheshha-ye Zaban-shenakhti dar Zabanha-ye Khareji. Vol. 1, No. 2. Autumn and Winter, pp. 81-94. (In Persian)

Najm Razi, Abdullah ibn Muhammad (2010). Mirsad-ul-Ibad. Edited by Mohammad Amin Riayhi. 14th edition. Tehran: Ilmi Farhangi. (In Persian)

Nazari, Fadel (2022). Ketab (Majmueh Ash'ar). Tehran: Sooreh Mehr. (In Persian)

Payandeh, Hossein (2008). Naqd-e She'r-e "Ay Adam-ha" Sorude Nima Youshij az Manzar-e Shenasehasi. Nameh-ye Farhangestan 40, Vol. 10, No. 4, pp. 113-95. (In Persian)

Payandeh, Hossein (2009). Shenasehasi-ye She'r: Naqd-e Shenasekhashti-ye She'r-e Zemestan, Adabiat va Zabanha: Goharan. Nos. 21-22, pp. 183-165. (In Persian)

Riffater, Michael (1973). "Interpretation and Descriptive Poetry: A Reading of Wordsworth's Yew-Trees". New Literary History, Vol. 4. Iss. 2, pp. 229-257. (In Persian)

Riffater, M. (1978) Semiotics Of Poetry, 1st ed. Bloomingston: Indiana University Press. (In Persian)

Safavi, Kourosh (2015). Ashnaii ba Shenasehasi-ye Adabiat. Tehran: Entesharat-e Elm. (In Persian)

Saremi, Soheila (2010). Mastelahat-e 'Irfani va Mafahim-e Barjaste dar Zaban-e 'Irfan. Tehran: Pazhoheshgah-e Ulume Insani va Mutale'at-e Farhangi. (In Persian)

Selden, Raman (1993). Rahnamayi Baraye Nazariye-ye Adabi Mo'aser. Translated by Abbas Mokhber. Tehran: Tarh-e No. (In Persian)

Shafiei Kadkani (2013). Zaban-e She'r dar Nasr-e Sofiyeh. Tehran: Sokhan. (In Persian)